

Rimski mozaici na području kolonije Iulia Pola

Andić, Antonio

Undergraduate thesis / Završni rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:858241>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-01**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJ

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Antonio Anđić

Rimski mozaici na području kolonije Iulia Pola

Završni rad

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju
Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Rimski mozaici na području kolonije Iulia Pola

Završni rad

Student/ica:
Antonio Anđić

Mentor/ica:
Izv. prof. dr. sc. Ivana Jadrić-Kučan

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Antonio Anđić**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Rimski mozaici na području kolonije Iulia Pola** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 4. listopada 2024.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. GEOGRAFSKI OKVIR GRADA	3
3. OPĆENITO O RIMSKIM VILAMA	5
4. MOZAIK KAŽNJAVANJE DIRKE (<i>VILLA URBANA</i>)	6
5. MOZAIK IZ ULICE CASTROPOLA U PULI (<i>VILLA URBANA</i>).....	13
6. MOZAIK KOD DANTEOVOG TRGA U PULI.....	15
7. MOZAIK SALUS IZ ČETVRTI SV. TEODORA U PULI	16
8. MOZAIK U KAPELI SV. IVANA U SAMOSTANU SV. FRANJE U PULI (<i>VILLA URBANA</i>).....	18
9. MOZAIICI IZ <i>VILLA MARITIMA</i>	19
9.1. Mozaik u peristilnoj vili u Pomeru	19
9.2. Mozaici s lokaliteta Vižula kod Medulina	21
9.3. Mozaik s Velikog Brijuna iz uvale Verige.....	23
9.4. Mozaici iz Barbarige.....	24
9.5. Mozaici s lokaliteta Dragonera kraj Peroja	28
9.6. Mozaici s lokaliteta Valbandon	31
10. MOZAIICI IZ RANOKRŠĆANSKIH BAZILIKA.....	33
10.1. Mozaici iz sv. Marije Formoze.....	33
10.2. Mozaici s lokaliteta Betiga – sv. Andrija kraj Barbarige	38
10.3. Mozaik s lokaliteta Nezakcij	41
11. ZAKLJUČAK.....	42
12. SAŽETAK.....	43
13. ABSTRACT	44
14. POPIS LITERATURE	45

1. UVOD

Mozaik je drevna slikarska tehnika, u kojoj se koriste različito obojene i oblikovane kockice kamena, stakla ili glazirane keramike, slaganjem u različite uzorke i slike.¹ Nadalje, mozaik je slikarska tehnika kojom se ispunjavaju veće površine javnih prostora, a u povijesti se koristio za javne i privatne građevine te je imao raznoliku namjenu. U početku mozaik nije bio tehnološki i stilski usavršen, već je ovisio o vještini mozaičara, radnika, umjetnika i ostalih sudionika u tome procesu. Naime, glavni voditelj mozaičkog posla osmišljava i crta mozaički karton, a radnik miješa smjesu za podlogu, priprema materijal te izvodi dijelove mozaika. Iznimno zahtjevan posao izrade mozaika radio se *in situ*, klečanjem i čučanjem uz oprezno slaganje dijelova u cjelinu. U svrhu olakšavanja procesa u radionicama su se prethodno izrađivali emblemi (dio mozaika koji je izrađen u radionici, a poslije je umetnut u ostatak mozaika) koji su se naknadno umetali u mozaičku površinu. Kvaliteta emblema utječe na vrijednost sveukupne kompozicije mozaika, stoga se posebna pozornost posvećivala izradi emblema. Izum tesera² je veoma olakšao upotrebu materijala, površina mozaika je bila puno ravnija, koristilo se više boja, a umjetnik se približio svojoj idealnoj skici. Sos je bio majstor iz Pergamona, koji je posjedovao jednu od prvih škola, a njene karakteristike bile su: mnogo detalja, polikromnost boja koje su se dobivale iz prirodnih materijala te iluzionizam.³ Prije postavljanja tesera one se slažu prema boji, tonalitetu i veličini, zatim se iscrtavaju konture linije te se prostor popunjava. Osim toga, velika pozornost se davala portretima i pojedinim dijelovima tijela kao i sitnim detaljima na odjeći.⁴ Poznata su dva načina izvedbe mozaika, a to su: *opus tessellatum* (sastavljen od kamenih kockica koje nisu uvijek istih dimenzija, a između kockica je vidljiv vezivni materijal) i *opus vermiculatum* (sastavljen od sitnijih kockica, međusobno usko povezanih na način da se jedva vide ivice i međuprostori, kockice su iste veličine izrađene od kamena, stakla ili glaziranih odlomaka keramike).⁵

Govoreći o rimskoj umjetnosti može se uočiti da je mozaik jedna od najčešće korištenih slikarskih tehnika. Ova slikarska tehnika koristila se za dekoraciju privatnih i javnih građevina: termi, javnih zgrada, vila i kuća. Nadalje, rimski mozaici izrađeni su od riječnih kamenčića i

¹ LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD MIROSLAV KRLEŽA, 2024.

² Pločice od kojih se sastavlja mozaik (grč. tessares znači kockica ili četiri)

³ M. GARČEVIĆ, 2006, 18.

⁴ M. GARČEVIĆ, 2006.

⁵ LEKSIKOGRAFSKI ZAVOD MIROSLAV KRLEŽA, 2024.

mramora. Paleta boja karakteristična za ove mozaike bila je raznolika, ali dominantni su crno-bijeli mozaici.⁶ Kod Rimljana se mozaik razvija zahvaljujući putujućim mozaičarima koji su najčešće izvodili podne mozaike. Uzorke su preuzimali s helenističkih vaza te s arhitekture i tekstila ili nekih drugih izvora.⁷ Nadalje, tehnike dekoracije i izrade podova razvijene su u rimskoj umjetnosti. *Opus lapilli* je tehnika koja predstavlja mozaik od bijelih, crnih i polikromnih oblutaka uz detalj pečene gline ili polikromnu traku. Pod u kojem je obrisana linija geometrizirane dekoracije izvedene od tesera je tehnika *opus signinum*. Kod ove tehnike primjećuje se crvenkasta boja većeg dijela površine od žbuke. Nadalje, *opus sectile* je podna dekoracija od nepravilnih kamenih ploča. S druge strane, *opus spicatum* može se pronaći u termama te se mozaik ove tehnike sastoji od pravokutnih uskih opeka koje tvore oblik riblje kosti. *Opus tessellatum* je mozaik od tesera nejednake veličine između kojih je fuga, a *opus vermiculatum* je tehnika s detaljima koja koristi tesere različite veličine. Također, važno je naglasiti da su mozaičari bili vrlo dobri poznavatelji različitih tehnika i materijala te sortiranja i oblikovanja istih.⁸

S vremenom dolazi do naglog razvoja gradova te raste potražnja za mozaicima. Veliki broj podova bazilika, kupališta i bazena prenamijenjen je i nadopunjen mozaicima. Mozaici su bili kombinacija bijelih i crnih tesera. Veliki utjecaj na razvoj crno-bijelog stila imale su pomorsko-trgovačke veze na Mediteranu. U tom razdoblju mozaik je neizostavni dio arhitektonske dekoracije. Karakteristika ovih mozaika je prisutnost jednostavnih motiva, jakog optičkog efekta koji su položeni u ravnini poda, jednolično bez prekomjernog uokvirivanja. Ovakav dekorativni pod pronalazi se u Karakalnim termama. Nadalje, mozaičari su vrsni poznavatelji životinjske anatomije koja se, također, pojavljuje na mozaicima u dvodimenzionalnoj izvedbi. Osim toga, mozaičari prikazuju i ljudske figure u stvarnoj veličini, početkom 2. st. Ljudske figure su u početku karikaturalne te se kasnije personaliziraju prikazujući motive iz svakodnevice. Mozaik se, također, koristi u ritualu okultizma s prikazima različitih simbola.⁹

Jedan od poznatih rimskih mozaika je i helenistički model Kažnjavanja Dirke pronađen u Puli o kojem će biti riječ u jednom od narednih odlomaka.

⁶ A. BAKIROV BULAT et al., 2020, 3781.

⁷ M. GARČEVIĆ, 2006.

⁸ P. SALOPEK, 2022.

⁹ M. GARČEVIĆ, 2006.

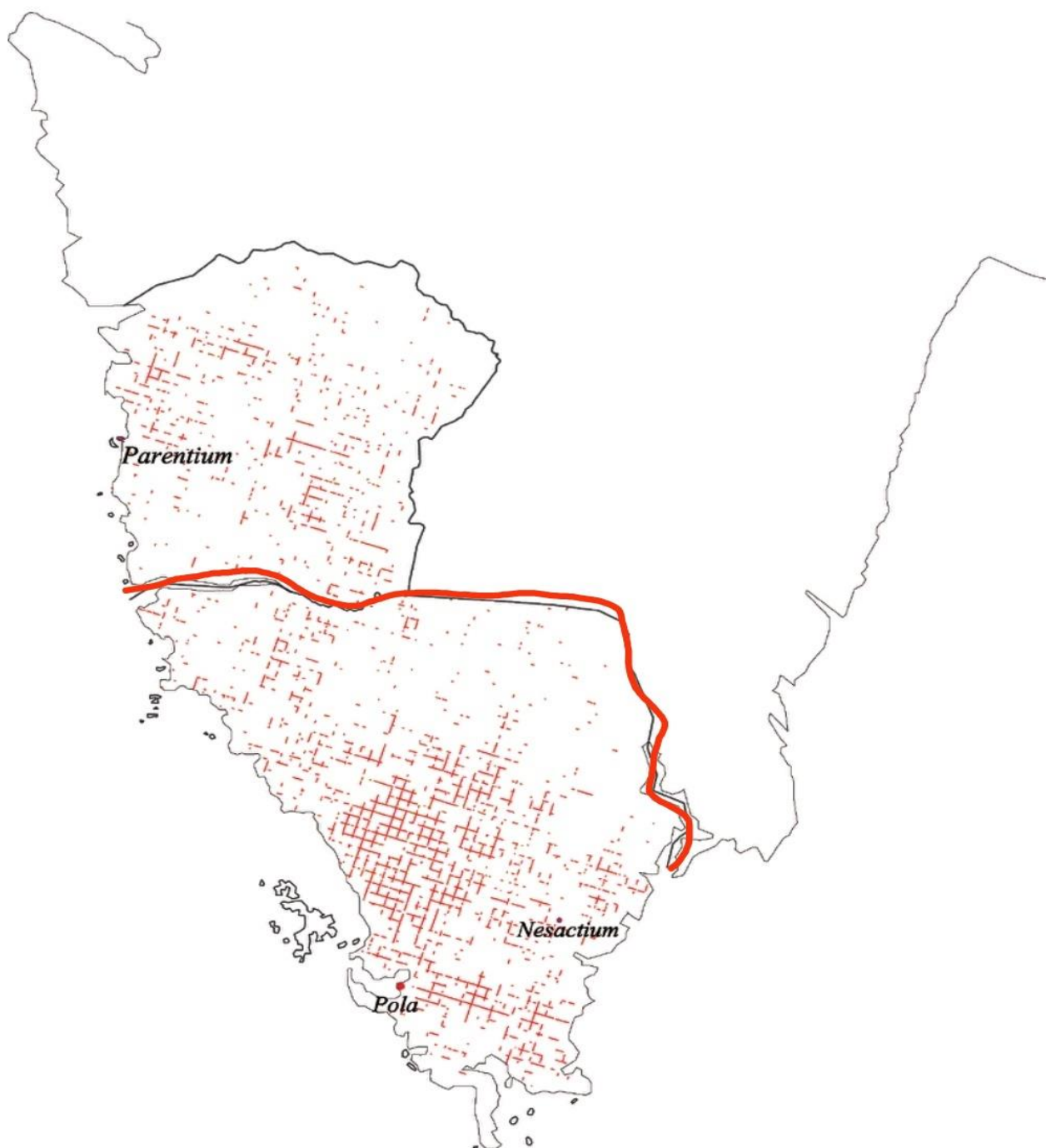
U ovom radu obradit će se rimski podni mozaici koji se nalaze u rimskim vilama i ranokršćanskim bazilikama na području kolonije Julije Pule (*Colonia Iulia Pola*) i njenog šireg područja te carska vila s područja uvale Verige s otoka Brijuna. Vremenski period kojim se bavi ovaj rad je od vremena kasne republike u 1. st. pr. Kr. pa sve do 5. st. po. Kr.

2. GEOGRAFSKI OKVIR GRADA

Istarski poluotok je za vrijeme Augusta kao Deseta regija anektiran rimskoj državi, a *Colonia Iulia Pola*, o kojoj će se u ovom radu najviše govoriti, osnovana je sredinom 1. st. pr. Kr. Prostor pulskog agera na sjevernom dijelu graniči s parentinskim agerom na području Linskog kanala, pa prema Limskoj dragi, Kanfanaru, Žminju, zatim malo južnije prema Barbanu gdje se nalazila dolina rijeke Raše (Sl. 1). Ona je bila granica pulskog agera na istoku, te ujedno i granica između Dalmacije i Istre. Južni dio agera pruža se sve do samog juga istarskog poluotoka gdje se nalazi rt Kamenjak, a na istoku i zapadu, bio je okružen morem.¹⁰ Za vilu s Brijuna iz uvale Verige, pretpostavlja se da je bila Augustova carska vila, a sami otok carsko dobro koje je imalo posebnu upravu.¹¹ S obzirom na to zaključuje se kako nije spadala pod pulski ager, međutim nalazi se u neposrednoj blizini Pule, te teritorijalno gravitira pulskom ageru, pa ćemo u ovom radu govoriti i o njoj.

¹⁰ R. MATIJAŠIĆ, 1988, 8.

¹¹ BEGOVIĆ DVORŽAK, 1990, 100.

Slika 1. Granica pulskog agera označena crvenom linijom (preuzeto od D. BULIĆ, 2012., slika 3.)

3. OPĆENITO O RIMSKIM VILAMA

U ovom radu često će se spominjati rimske vile pa bi bilo nužno raščlaniti i objasniti na kojem principu se one dijele. Kada se govori o vilama onda se misli na raskošne građevine koje se nalaze na rezidencijalnom području nekoga grada.¹²

Prvi tip je *villa rustica*, koja je bila naselje ruralnog tipa odnosno ladanjska vila.¹³ Bila je to, uglavnom, izvangradska, gospodarsko poljoprivredna vila koja sadrži sklop raznih objekata kao što su skladišta, uljare, vinarije, staje, razne radionice itd.¹⁴ Također, su sadržavale i ribogojilišta, a proizvodili su i sol koja je bila važna grana privrede. Ovakve vile bile su od iznimne važnosti za opskrbu glavnih centara antičke Dalmacije.¹⁵ Ako se ovakav tip vile nalazio uz more, tada je nazivamo *villa maritima*.¹⁶ U njima su, uglavnom, prebivale sluge ili se u njima živjelo samo sezonski. Vile rustike najčešće bi gradili ratni veterani po završetku vojne službe jer bi im se tada dodjeljivali posjedi na osvojenim teritorijima.¹⁷ Međutim, one su mogle biti i mjesto prebivališta bogatijih društvenih slojeva, kao na primjer Hadrijanova vila iz Tivolija, te nama zanimljiv primjer iz Uvale Verige na Brijunima. Ostale poznate vile rustike su većinom koncentrirane na istarskom poluotoku, a o njima ćemo u nastavku rada.

Drugi tip je *villa urbana*, građevina koja je imala poslovnu i rezidencijalnu namjenu, a bila je čista suprotnost vile rustike.¹⁸ Bila je građena u urbanim središtima, a po nekom pravilu morala je biti dan ili dva udaljena od Rima ili nekog grada.¹⁹ To je bila gradska kuća odnosno domus, koji je imao visoki standard. Uglavnom je bila dio nekog većeg kompleksa. Vila koja je bila van perimetra grada, ali u njegovoj neposrednoj blizini, nazivamo *villa suburbana*,²⁰ ali o njima sada nećemo govoriti.

Maritimne vile, o kojima je već bilo govora, često će se spominjati u ovom radu. To su vile koje se nalaze na obalama mora te se svrstavaju u najluksuzniji i najraskošniji tip rimskih vila. Karakteristika ovih vila je direktan vizualni kontakt s morem i dominantno pročelje koje je orijentirano prema moru. Maritimska vila iz uvale Verige s Velikog Brijuna je vjerojatno

¹² M. SUIĆ, 2003, 59.

¹³ M. SUIĆ, 2003, 323.

¹⁴ K. DŽIN, 2023, 7.

¹⁵ M. ZANINOVIĆ, 1996, 87.

¹⁶ M. SUIĆ, 2003, 59.

¹⁷ V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK, 2003, 99.

¹⁸ M. SUIĆ, 2003, 323.

¹⁹ K. DŽIN, 2023, 7.

²⁰ M. SUIĆ, 2003, 59.

najzanimljiviji i najreprezentativniji primjer ovakvog tipa vile koji je istražen.²¹ One su bile središte zemljišnih posjeda, a na tom području imamo još nekoliko manjih vila.²² Proizvodna područja su strogo odvojena od same vile. Gradnjom ovakvog tipa vile želio se pokazati napredak na socio-ekonomskoj razini, te silno bogatstvo i moć određene obitelji.

4. MOZAIK KAŽNJAVANJE DIRKE (*VILLA URBANA*)

Bombardiranja tijekom Drugog svjetskog rata, dovela su do mnogih ruševina u Puli. Upravo, prilikom uklanjanja tih ruševina, u ulici Sergijevaca pod brojem 16, na svjetlo dana isplivali su zidovi.²³ Za njih se nakon arheoloških istraživanja, koja su izvršena 1958. godine pod rukovođenjem Štefana Mlakara, ispostavilo da su elementi antičkih prostorija, odnosno rimske vile urbane. Oni su bili ukrašeni freskama, a podovi mozaicima.²⁴ Mnogi mozaici su bili u vrlo lošem stanju, te su obrađeni, dokumentirani i ponovno zakopani. Međutim, jedan je ipak ostao izvanredno očuvan te se njemu pridala najveća pažnja. On je restauriran, konzerviran, te je i danas na istom mjestu gdje je i pronađen, odnosno izložen je *in situ* (Sl. 2).²⁵

²¹ V. BEGOVIĆ, 2003, 103.

²² V. BEGOVIĆ, I. SCHRUNK, 2004, 90.

²³ V. GIRARDI JURKIĆ, 2011, 85.

²⁴ Đ. GOBIĆ-BRAVAR, L. MILOTIĆ-BULIĆ, 2012, 2.

²⁵ R. MATIJAŠIĆ, 1996, 171.

Slika 2. Mozaik Kažnjavanje Dirke u Puli (foto: Antonio Anđić 09.10.2024.)

Na njemu je bila prikazana mitološka priča iz grčke mitologije na kojoj braća Amfion i Zet kažnjavaju Dirku, pa se on i naziva “Kažnjavanje Dirke”.²⁶ Datira se u 2. ili 3. st., nalazi se na dubini od dva metra, a veličine je 12x6 metara. Površina mu je otprilike 65 metara kvadratnih, podijeljen je na dvije zone, a izveden je višebojnom tehnikom.²⁷ Južna zona mozaika formirana je na 31 polje, odnosno, sedamnaest većih šesterokutnih polja, osam manjih trokutastih oblika te šest trapeza. Sjeverna zona mozaika sadrži devet kvadratnih polja. Okolnih osam krase geometrijski oblici i stilizirana biljna polja. Centralno polje sadrži figuralnu scenografiju gdje vidimo dvojicu polugolih muškaraca koji drže bika za rogove, a podno njih je u poluležećem, također polugolom stavu ženska osoba.²⁸ Sva ova polja obrubljena su sa širokim pojasom dvostruke pletenice. Cjelokupni mozaik obrubljen je crnim pojasom, a odmah uz njega je bijeli pojas. Nakon njih slijedi pojas ukrasa u obliku polikromnog meandra. Mozaik

²⁶ V. GIRARDI JURKIĆ, 2011. 85.

²⁷ R. MATIJAŠIĆ, 1996, 171.

²⁸ Đ. GOBIĆ-BRAVAR, L. MILOTIĆ-BULIĆ, 2012, 49.

je, uglavnom, izrađen od crnih i bijelih tesera, međutim, korištene su i žute, crvene, ružičaste i smeđe, plave i zelene kockice (Sl. 3).²⁹

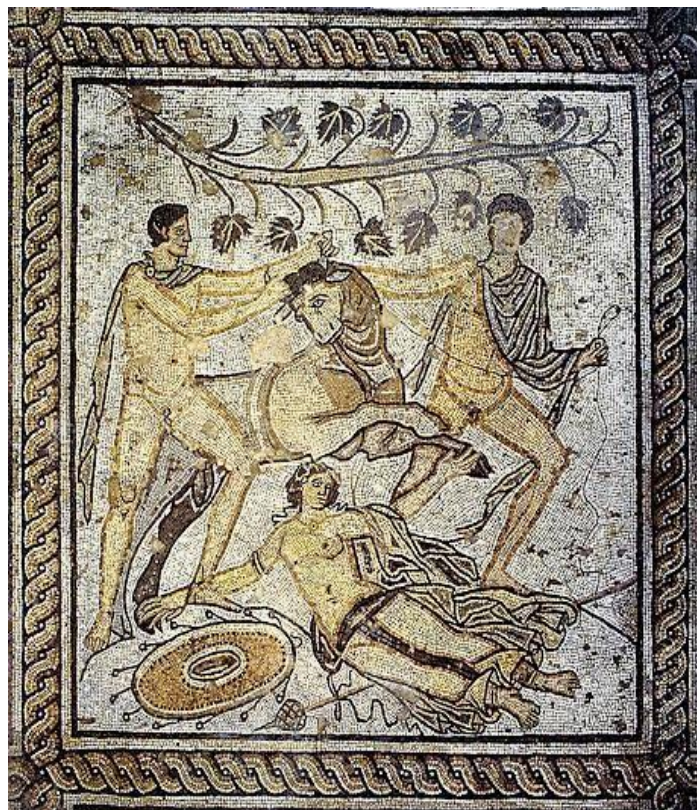
Tebanska kraljica Dirka bila je žena kralja Lika. Njena nećakinja Antiopa, kći Nikteja ili riječnog boga Esopa, koju je krasila neizmjerena ljepota, bila je zaljubljena u vrhovnog boga Zeusa. On ju je jednom prigodom promatrao dok se gola kupala na izvoru, te joj je pristupio u obliku satira. Ona mu se predala te provela strastvenu noć s njim, kada je i zatrudnjela, te rodila sinove blizance Zeta i Amfiona. Nakon smrti njenog oca, skrbništvo nad njom nasljeđuje stric Lik, koji ostavlja njene sinove na planini Kiteron. Tu ih pronalaze pastiri koji su ih i odgojili. Dirka je bila neopisivo ljubomorna na Antiopu i njenu ljepotu te ju je silno mrzila.³⁰ Zbog toga ju je iskorištavala, mučila i držala u zatočeništvu. Antiopa je, uz Zeusovu pomoć, uspjela pobjeći u planinu u kolibu pastira u kojoj su odrasla njena djeca.³¹ Zet i Amfion na prvu ne prepoznaju svoju majku, te ju žele predati Dirki. Ona s drugim Tebankama dolazi na planinu Kiteron kako bi proslavila Dionizove svečanosti i tada je slučajno ugledala Antiopu. Posljednje poglavlje ove priče nama je najzanimljivije jer ima direktne veze s trenutkom koji je prikazan na ovom mozaiku. Smatrajući kako Zet i Amfion neće prepoznati vlastitu majku, Dirka im zapovijeda da je vežu za rogove divljeg bika, kako bi je on rastrgao. Mladići su bili spremni učiniti veliku nepravdu svojoj majci ne znajući što čine, međutim Zeus šalje pastira koji ih uvjerava kako je to njihova majka. Shvativši kako ih je Dirka htjela prevariti, sada umjesto Antiope privezuju nju, te dovode bika kako bi ju on dokrajčio. Upravo ova scena vidljiva je na ovom dobro očuvanom mozaiku u Puli. Nakon toga zaputili su se u Tebu gdje su pogubili kralja Lika te preuzeli njegovo prijestolje i postali kraljevi Tebe.³²

²⁹ J. MEDER, 2003, 56.

³⁰ J. MEDER, 2004, 76.

³¹ J. MEDER, 2004, 75.

³² ISTRAPEDIA, 2019.

Slika 3. Glavni motiv mozaika (preuzeto sa stranice: <https://proleksis.lzmk.hr/6384/> (10.10.2024.))

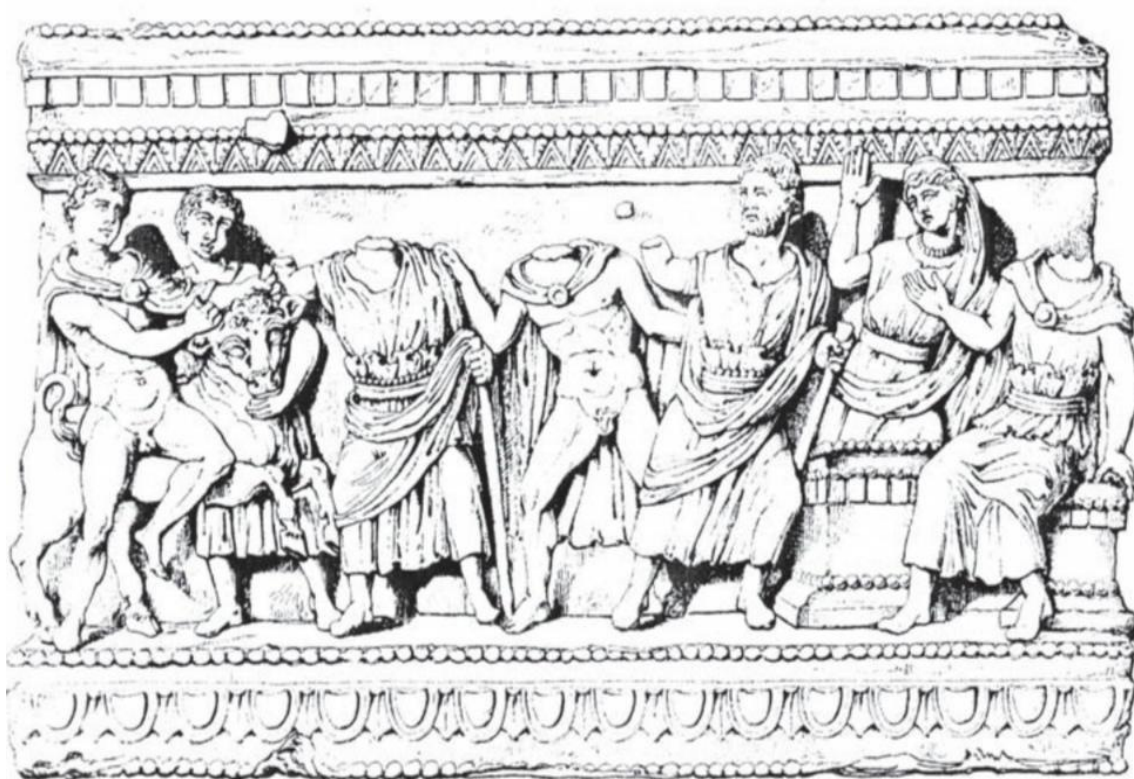
Scenografiju na kojoj se nalaze neki od protagonista s ovog mozaika, možemo vidjeti na: skulpturama, etrurskim urnama, metalnim škrinjama, u slikarstvu te na drugim mozaicima.³³ Spomenut će se mramorna skulptura Farneškog bika (Sl. 4), koja prikazuje Zeta i Amfiona kako privezuju Dirku za razjarenog bika. Zanimljiva je i etrurska urna iz muzeja Guarnacci u Volteri (Sl. 5), kao i vaza iz Pallazola (Sl. 6) koja se danas nalazi u Berlinskom muzeju, crveno crna pelika iz Basilikate (Sl. 7), a čuva se u muzeju u Policoru, te freska iz kuće Vetti u Pompejima (Sl. 8).³⁴

³³ J. MEDER, 2004, 77.

³⁴ J. MEDER, 2004, 78-79.

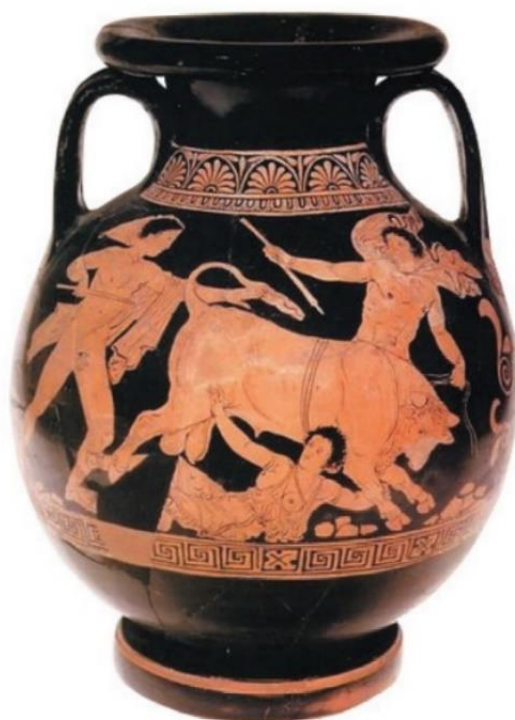
Slika 4. Farneski bik iz Napulja (MARIE-LAN NGUYEN, 2011.)

Slika 5. Etruska urna iz muzeja Guarnacci u Volteri (preuzeto od: J. MEDER, 2004., slika 2.)

Slika 6. Vaza iz Pallazola (preuzeto od: J. MEDER, 2004., slika 3.)

Slika 7. Pelika iz Basilikate (preuzeto od: J. MEDER, 2004., slika 4.)

Slika 8. Kuća Vetti u Pompejima (preuzeto od: J. MEDER, 2004., slika 5.)

Najzanimljiviji su, ipak, prikazi mitološke priče vezane za Dirku koji se mogu naći na mozaicima u rimskim vilama. Oba se nalaze u Španjolskoj, i to u Saguntu (Valenciji) i Astigiji (Eciji) (Sl. 9). Onaj iz Sagunta (Sl. 10) bio je velik gotovo 100 kvadratnih metara, a izrađen je tehnikom *opus tessellatum*. U njegovom središtu bio je višebojni prikaz same scene Kažnjavanja Dirke. Nju je zaokruživao medaljon u obliku oktogona, a njega kvadrat. Između ova dva geometrijska oblika prikazi su vegetabilnih dekoracija cvijeća i vriježa. Kosi kvadrati koji su bili na četiri strane, sadržavali su figure koje se mogu interpretirati kao godišnja doba. Ipak je vjerojatnije da se radi o protagonistima poznate mitološke priče, Amfionu, Zetu, Antiopi i Zeusu.³⁵

Slika 9. Mozaik iz Ecije (preuzeto od: J. MEDER, 2004., slika 6.)

³⁵ J. MEDER. 2004, 81.

Slika 10. Mozaik iz Sagunta (preuzeto od: J. MEDER, 2004., slika 7.)

5. MOZAIK IZ ULICE CASTROPOLA U PULI (*VILLA URBANA*)

Anton Gnirs je 1910. godine istraživao ostatke antičke kuće od koje je jedino peristil bio sačuvan, a datira ih u 1. st. U sredini se nalazilo malo dvorište koje je sadržavalo stupove, a usred njega nalazila se prostorija s vodospremom. *Oecusu* ili eksedra sadržavali su dva mozaika koji su bili izrađeni od tesera crno-bijele boje. Uski portik bio je obložen mozaikom na kojem možemo vidjeti psa koji trči za zecom. Drugi mozaik veličine devet kvadratnih metara, prikazuje centralni motiv kantarosa s visokim ručkama koji je dekoriran trakama, a na njemu stoje dva dugorepa pauna čije su glave okrenute u lijevu stranu (Sl. 11). Kvadratni prikaz uokviren je sa sedam bordura, dok je središnji prikaz zaokružen crnom, zupčastom te ponovno crnom trakom. Ovaj mozaik danas se nalazi u Arheološkom muzeju Istre.³⁶

³⁶ J. MEDER, 2003, 54.

Slika 11. Kantaros s dva pauna (preuzeto od: R. MATIJAŠIĆ, 1996., 167)

6. MOZAIK KOD DANTEOVOG TRGA U PULI

Godine 2022. u Puli su pokraj Danteovog trga, samo pedesetak metara od mozaika Kažnjavanje Dirke, ispod srednjovjekovnih slojeva otkriveni zidovi rimskih prostorija. Netom nakon toga otkriven je i veliki mozaik od 130 kvadrata. Istraživanja je vodila Aleksandra Paić iz rovinjskog obrta In Situ, a mozaik je datirala u 1. st. Mozaik je bio izrađen od crno-bijelih tesera, a sami prikaz na njemu bila je šahovnica (Sl. 12). S obzirom na to da još nije objavljena nikakva znanstvena literatura, iz članka Glasa Istre poznato nam je samo da su zaštićeni, dokumentirani i konzervirani. Također, poznato je kako je trenutno taj lokalitet asfaltiran i pretvoren u parkiralište.³⁷

Slika 12. Mozaik kod Danteovog trga u Puli (preuzeto od: M. ANGELINI, 2022.)

³⁷ V. BEGIĆ, 2022.

7. MOZAIK SALUS IZ ČETVRTI SV. TEODORA U PULI

U četvrti sv. Teodora u Puli, izvršena su arheološka istraživanja u periodu od 2005. do 2007. godine.³⁸ Tamo je između ostaloga pronađen i trapezoidni mozaik sastavljen od crno-bijelih kockica, iz kultne niše gradske kuće (Sl. 13). Gornji dio mozaika zauzima centralni motiv žrtvenika s postoljem i kruništem, a s lijeve i desne strane nalaze se dva bijela polja u obliku pravokutnika, od kojih svaki obuhvaća dva crna kvadrata i križić u njihovom središtu, a ispod kvadrata još po šest križića. Odmah ispod žrtvenika je prikazan natpis SALVS, izrađen od crnih tesera. Natpis je bio obrubljen pravokutnim crnim okvirom. S lijeve i desne strane bio je dodatak trapeza, a odmah do njih dekoracija uglatog oblika. U donjem dijelu mozaika imamo linearni motiv školjke ili vaze u obliku školjke crne boje. Između natpisa i školjke nalaze se dva reda sitnih križića, u donjem ih je bilo devet, a u gornjem redu sedam. Mozaik je datiran u 1. st. kada je bila izgrađena i kuća u kojoj se nalazio. Salus je bila rimska božica zdravlja, kojoj su se zavjetovali po cijelom Rimskom Carstvu. S obzirom na oštećeni donji dio mozaika, možemo samo nagađati je li se tu nalazila posveta.³⁹

³⁸ A. STARAC, 2008, 301.

³⁹ A. STARAC, 2008, 303.

Slika 13. Mozaik Salus iz Pule (preuzeto od: A. STARAC, 2008., slika 3.)

8. MOZAIK U KAPELI SV. IVANA U SAMOSTANU SV. FRANJE U PULI (VILLA URBANA)

Prilikom arheoloških istraživanja u samostanu sv. Franje u Puli 1963. godine, pronađeni su ostatci nekakve građevine za koju se ispostavilo da je antička vila urbana. U njenom južnom dijelu, otkriven je dobro očuvani mozaik, izrađen većinom od crnih i bijelih, a u manjoj mjeri od crvenih, narančastih i žutih tesera. Ovaj mozaik mnogi istraživači smještaju u vrijeme između 2. i 3. st. Konzerviran je i restauriran te prikazan *in situ*. Mozaik se nalazi na podlozi od bijelih tesera. Centralni pravokutni dio mozaika zauzima motiv kantarosa koji je okružen oktogonalnim oblikom, a u središtu kantarosa je izvedena svastika.⁴⁰ Prostor poviše kantarosa zauzima rozeta s laticama u više boja, međutim znatno je oštećena. U gornjem dijelu imamo nekoliko zvijezda s osam krakova načinjenih od rombova. Cijeli geometrijski dio mozaika, zaokružuje dvokraka pletenica, izrađena od bijelih i crnih kockica. Oko nje se još pruža bijela i crna bordura. Podno pravokutnog dijela mozaika nalazi se hipokamp koji je izveden od crnih tesera, a određeni dijelovi tijela izraženi su bijelim kockicama. Kompletan gornji dio mozaika uključujući i hipokampa obrubljen je također bordurom od crnih i bijelih tesera (Sl. 14).⁴¹

⁴⁰ J. MEDER, 1998, 81.

⁴¹ A. SARDOZ, T. ŠAINA, 2009, 147.

Slika 14. Mozaik iz kapele Sv. Ivana u Puli (preuzeto od: J. MEDER, 2003.)

9. MOZAICI IZ *VILLA MARITIMA*

9.1. Mozaik u peristilnoj vili u Pomeru

Na području jugoistočno od Pule, nalazi se mjesto Pomer, rimski *Pomerium* koje spada u općinu Medulin. Za vrijeme izgradnje marine Pomer 1984. godine, pronađene su prostorije koje su bile dijelovi rimske vile rustike. Također, pronađeni su i dijelovi manjih termi, a tu je bio i niz s dvije baze stupova, koji se tumači kao dio peristila.⁴² Arheološka istraživanja provela je Vesna Girardi Jurkić za Arheološki muzej Istre. Za vrijeme izgradnje stambenog objekta 2006. godine, devastirano je 80 % ostataka rimske maritimne vile.⁴³ Sljedeće godine započeto je arheološko istraživanje koje je vodila Kristina Džin, tadašnja ravnateljica Arheološkog muzeja Istre, a voditeljica podvodnih istraživanja bila je Ida Koncani Uhač. Najznačajniji nalaz bio je višebojni podni mozaik, koji je izveden od bijelih, crnih, rozih, žutih i crvenih tesera (Sl.

⁴² K. DŽIN, 2011, 98.

⁴³ K. DŽIN, 2011, 100.

15). On je bio okružen bijelim pojasom, a uz njega je bila bijela traka, omeđena crnim linijama. Zatim nam slijedi pojas s motivom šahovnice. U središtu ovog, pet kvadratnih metara velikog mozaika, nalazimo zoomorfne, vegetabilne i geometrijske ukrase. Oni su pak opasani s trakom troprute pletenice. Neki od motiva centralnog dijela su: trokuti, šesterokuti, rozete, palmete, ptičje glave itd.⁴⁴

Slika 15. Replika mozaika iz Pomera (foto: Antonio Anđić 09.10.2024.)

Novo istraživanje na ovom području, provedeno je 2022. godine od strane arheologa Gorana Skelca i Maria Zaccaria. Od nama važnijih nalaza, pronašli su kamene i staklene tesere i fragmente mozaika.⁴⁵

⁴⁴ K. DŽIN, 2011, 100.

⁴⁵ M. ZACCARIA, 2024.

9.2. Mozaici s lokaliteta Vižula kod Medulina

Poluotok Vižula smješten je uz sami Medulin, a na njemu su pronađeni ostaci rimske maritimne vile rustike. Prva istraživanja provedena su 1969. pod vodstvom Borisa Bačića iz Arheološkog muzeja Istre. Međutim, on istražuje i obrađuje period neolitika što trenutno nije tema. Sustavna arheološka istraživanja izvršena su 1995. a vode ih Vesna Girardi-Jurkić te Kristina Džin. Za vrijeme istraživanja koja su trajala petnaestak godina, ustanovljene su četiri faze gradnje i pregradnje (August, Hadrijan, Konstantin i srednji vijek), te su također zabilježene četiri terase zbog uzdizanja od morske obale prema padini uzvisine. Tada je na prvoj terasi pronađen te sustavno istražen mozaički pod od crno-bijelih tesera koji je prekrivao peristilni hodnik, a nalazio se u objektu B. Tu je pronađen i bazen koji je, također, bio popločan crno-bijelim mozaikom istog tipa.⁴⁶ Njega možemo smjestiti u vrijeme 1. i 2. st. Godine 2006. istraživanja su koncentrirana na prostorije sjeverno od hipokausta koje su se nalazile na trećoj terasi. Za razliku od mozaika crno-bijelih kockica iz starijeg razdoblja, ovi su bili polikromni. Činili su šahovsku ploču u više boja, a taj dizajn bio je specifičan za 4. st. kada je ovaj mozaik i nastao (Sl. 16). U izduženoj prostoriji (ambulakar) broj 50, nalazi se mozaički pod koji je podijeljen u tri dijela koja su bila opasana bijelom bordurom. Svako polje još je posebno okruženo plavom bordurom. Oblik rombova i šesterokuta nalazio se u poljima, a usred njih stajao je motiv križa (Sl. 17).

⁴⁶ K. DŽIN, 2011, 101.

Slika 16. Mozaik sjeverno od hipokausta (preuzeto od: ARHEOLOŠKA ŠETNJA VIŽULOM, 2020.)

Slika 17. Mozaik iz ambulakara (preuzeto od: ARHEOLOŠKA ŠETNJA VIŽULOM, 2020.)

9.3. Mozaik s Velikog Brijuna iz uvale Verige

U Nacionalnom parku Brijuni, u samoj uvali Verige, nalazi se arheološki lokalitet, maritimno rezidencijski kompleks. Prvi koji je provodio istraživanja na području uvale Verige, od 1902. pa sve do 1914. godine bio je Anton Gnirs, koji je iskopavao ovu rimsku vilu rustiku. Datirana je u 1. st., a smatra se najimpresivnijim primjerom antičke ladanjske ranocarske arhitekture na istočnoj obali Jadrana. U trikliniju (blagovaonici) rimske vile, 1906. godine pronađen je rimski podni mozaik izrađen od crno-bijelih tesera u tehnici *opus tessellatum*, a one su tvorile geometrijske oblike s cvjetnim motivima u sredini pojedinih kvadrata (Sl. 18 i 19). Mozaik je bio u derutnom stanju te mu je prijetilo potpuno raspadanje i urušavanje. Gnirs ga je radi toga odlučio ugraditi u pod kasnosrednjovjekovne crkve sv. Germana, koja se baš u to vrijeme (1906. godine) obnavljala pod njegovim nadzorom. Dao ga je razdvojiti na 6 dijelova, te ga je zatim ponovno složio i ugradio u crkvi ispred ulaza u svetište.

Slika 18. Mozaik iz uvale Verige – prikaz u mjestu (Arhiv Nacionalnog parka Brijuni, J. Kliska, T. Šaina preuzeto od: V. BAŠIĆ, 2023.)

Slika 19. Mozaik iz zvale Verige (preuzeto od: J. MEDER, 2003.)

9.4. Mozaici iz Barbarige

Nedaleko od Barbarige, početkom 20. st. pronađeni su ostaci rimske vile rustike, a arheološka istraživanja vodio je Henrik Schwalb. Prostorije koje su nađene, okruživale su s tri strane veliko peristilno dvorište. Peristilni dio građevine, Schwalb je okarakterizirao kao ljetnu rezidenciju, dok je sjeverno krilo smatrao zimskom rezidencijom.⁴⁷ Sve prostorije osim jedne, bile su prekrivene podnim mozaicima, koji su svi bili datirani u 1. st.

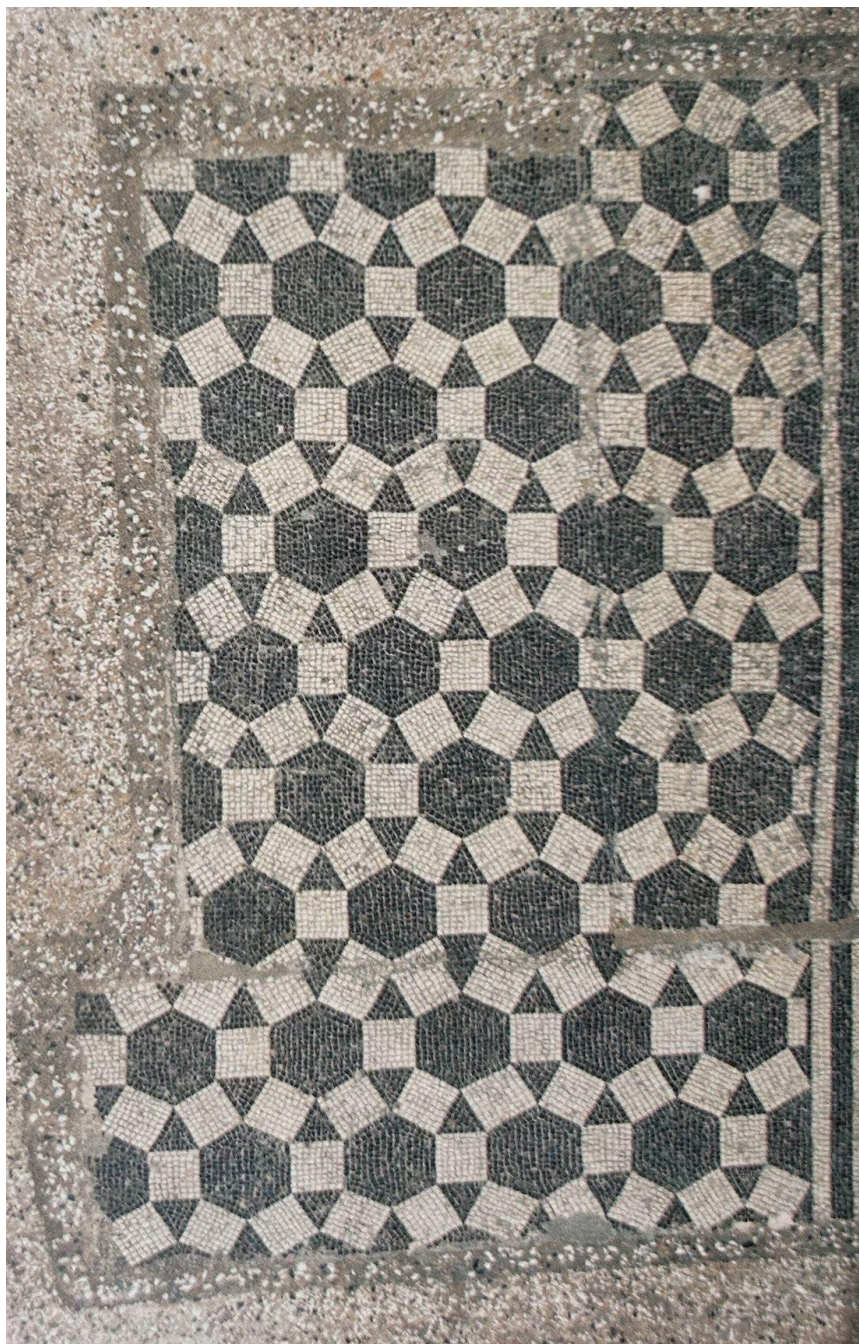
Prostorija 10 sadržavala je jedan od dva mozaika koji su imali polikromne boje, uz dvoranu s apsidom (31), te ulazom u nju. U ovoj prostoriji nalazio se mozaik koji je bio izrađen u tehnici *opus tessellatum*, osim od bijelih i od crvenih, također, i od žutih, smeđih i ljubičastih tesera. Okružuje ga crna bordura, a glavni motiv je mrežasti crni meandar izveden u oblik svastike, između kojih još nalazimo smeđe i žute pravokutnike (Sl. 20).

⁴⁷ K. DŽIN, 2003, 95.

Slika 20. Mozaik iz prostorije 10 južnog krila (preuzeto od: J. MEDER, 2003.)

U prostoriji 18 nađen je crno-bijeli mozaik izrađen u tehnici *opus tessellatum*. Čini ga crna bordura koja se nalazi na bijeloj podlozi, a ona okružuje prostor na kojem možemo raspoznati crne šesterokute koje okružuju bijeli kvadrati, između kojih su pak crni trokuti. Iste ovakve motive možemo pronaći i u prostoriji 31 samo u višebojnoj verziji (Sl. 21).

Slika 21. Mozaik iz prostorije 18 južnog krila (preuzeto od: J. MEDER, 2003.)

U tehnici *opus tessellatum*, također, crno-bijele boje, izrađen je i mozaik koji je u tri fragmenta pronađen u prostoriji 20. Obrubljen crnom bordurom, izvedenom na bijeloj podlozi na kojoj pronalazimo motive pravokutnika i klepsidre (Sl. 22).

Slika 22. Mozaik iz prostorije 20 južnog krila (preuzeto od: J. MEDER, 2003.)

Prostorija 31 bila je dvorana s apsidom, a sadrži polikromni mozaik sačuvan u dva fragmenta. Motivi su bili: žuti i bijeli šesterokuti, ljubičasti kvadrati i sivi trokuti, a u samoj sredini polja, nalazila se višebojna rozeta. Unutarnji dio mozaika bio je obrubljen spiralom i crnom trakom, a izvana se protezala još po jedna crna i bijela traka (Sl. 23).

Slika 23. Mozaik iz prostorije 31 južnog krila (preuzeto od: J. MEDER, 2003.)

Sve opisane prostorije bile su s južnog krila, dok su u prostorijama sjevernog krila, pronađene, uglavnom, samo tesere.⁴⁸

⁴⁸ J. MEDER, 2003, 46.

9.5. Mozaici s lokaliteta Dragonera kraj Peroja

Između Peroja i Barbarige, nalazi se lokalitet Dragonera koji je arheološki istražila Alka Starac u periodu od 2003. do 2004., a potječe iz 1. st. po Kr. Lokalitet je poznat kao Dragonera jug i Dragonera sjever,⁴⁹ a s obzirom na to da je sjeverni dio slabo očuvan i manje poznat, govorit će se o Dragoneri jug (Sl. 24). To je bila klasična maritima vila budući da se nalazila uz more, te je imala luku za svoje vlastite potrebe, kao i stambeni, gospodarski i proizvodni dio.⁵⁰ U samom središtu kompleksa, nalazila se apsida, a hodnik na njenom ulazu bio je popločan polikromnim mozaikom s geometrijskim prikazom kršćanske simbolike. Na njemu se moglo raspoznati raznih motiva kao što su: grčki križevi, pelte, kvadrati i osmerokuti, a korištene su tesere crvene, sive, bijele, crne boje (Sl. 25).⁵¹ Podni mozaik u trikliniju ili blagovaonici stambenog prostoga ovog kompleksa, svojim polikromnim izgledom, najviše se ističe od ostalih koji su i slabije očuvani. Samo središte ovog mozaika koje, nažalost, nije sačuvano, okruženo je romboidnim poljem, a oko njega se nalaze kvadratna i pravokutna polja. U tim poljima prikazani su životinjski figuralni detalji, a najočuvaniji bili su motivi nosoroga i antilope. Cijeli taj središnji dio okružen je dvostrukim pletenicama i vegetabilnim viticama. Upotrijebljene su tesere raznih boja: bijela, crna, žuta, oker, narančasta, ružičasta, siva, crvena, tirkizno plava, bordo, zelena (Sl. 26 i 27).⁵²

⁴⁹ A. STARAC, 2010, 9.

⁵⁰ A. STARAC, 2010, 18.

⁵¹ A. STARAC, 2010, 19.

⁵² A. STARAC, 2010, 10-11.

Slika 24. Dragonera jug (preuzeto od: A. STARAC, 2010., slika 3.)

Slika 25. Polikromni mozaik iz hodnika južne vile (preuzeto od: A. STARAC, 2010., slika 8.)

Slika 26. Mozaik iz triklinija (preuzeto od: A. STARAC, 2010., slika 12.)

Slika 27. Mozaik iz triklinija – prikaz u mjestu (preuzeto od: A. STARAC, 2010., slika 11.)

9.6. Mozaici s lokaliteta Valbandon

Točno prekoputa Brijuna, u lučici Valbandonu kraj Pule, Anton Gnirs je 1912. godine proveo istraživanja te pronašao *villu rusticu*. Ona se sastojala od dva krila, sjevernog i južnog. U gotovo svakoj prostoriji južnog krila pronađeni su mozaici, međutim, u tri prostorije B, E i H su mnogo bolje sačuvani nego u ostalima u kojima su nađeni samo fragmenti. S obzirom na to, govorit ćemo samo o njima te onom iz prostorije A sjevernog krila.⁵³

U prostoriji B koja je bila *cubiculum*, odnosno spavaća soba, nalazio se mozaik izrađen od crno-bijelih tesera u tehnici *opus tessellatum*. Sastoji se od dvije cjeline. U prvoj imamo ortogonalnu mrežu s vodoravnim i okomitim trakama, a u središtu njih su se nalazili kvadrati. U drugoj imamo ornamente trokuta uz rubove, crni kvadrat s manjim crnim kvadratima u kutovima, te zvijezde sastavljene od rombova u središtu (Sl. 28).

Slika 28. Replika mozaika iz prostorije B Južnog krila (foto: Antonio Anđić 09.10.2024.)

U prostoriji E, Gnirs je pronašao mozaik od crno-bijelih kockica koji je bio u odličnom stanju. Dekoracija mozaika sadržavala je motive Davidove zvijezde sa šesterokutom, rozeta, vitica i grančica, međutim, prilikom restauracije vile, većina mozaika je uništena. Taj preostali dio ukomponiran je u plohu koja je bila ispunjena bijelim kockicama, te je tu instaliran novi mozaik. Na novom mozaiku prikazani su medaljoni i kvadrati, a na njima su motivi svastika, Salomonovih čvorova, dva štita, kantarosa i rozeta.

⁵³ J. MEDER, 2003, 48.

U prostoriji H koja je bila koridor, nalazi se mozaik izrađen tehnikom *opus tessellatum* s crno-bijelim kockicama. Kompletni mozaik okružuju dvije crne trake. Preko cijele kompozicije mozaika protezala se mreža koja je činila male i velike kvadrate. Oni su pak bili ispunjeni manjim crnim kvadratima, zakrivljenih stranica prema unutra i rombovima (Sl. 29).⁵⁴

Slika 29. Replika mozaika iz prostorije H južnog krila (foto: Antonio Anđić 09.10.2024.)

Prostorija A sjevernog krila, bila je polukružna tlocrta, s pravokutnom nišom, a sadržavala je crno-bijele mozaike iz sredine 2. st. Mozaik sadrži, uglavnom, geometrijske ili floralne ornamente, a najuočljiviji su, dakako, veliki rombovi i kvadrati, koji su bili ukrašeni raznim motivima. Neki od tih motiva su: pravokutnici, trokuti, križevi, zvijezde rombnog oblika, meandri, svastike itd.

Datacija svih mozaika iz južnog krila je sredina 1. st., a sjevernog sredina 2. st.⁵⁵

⁵⁴ J. MEDER, 2003, 49.

⁵⁵ J. MEDER, 2003,50.

10. MOZAICI IZ RANOKRŠĆANSKIH BAZILIKA

10.1. Mozaici iz sv. Marije Formoze

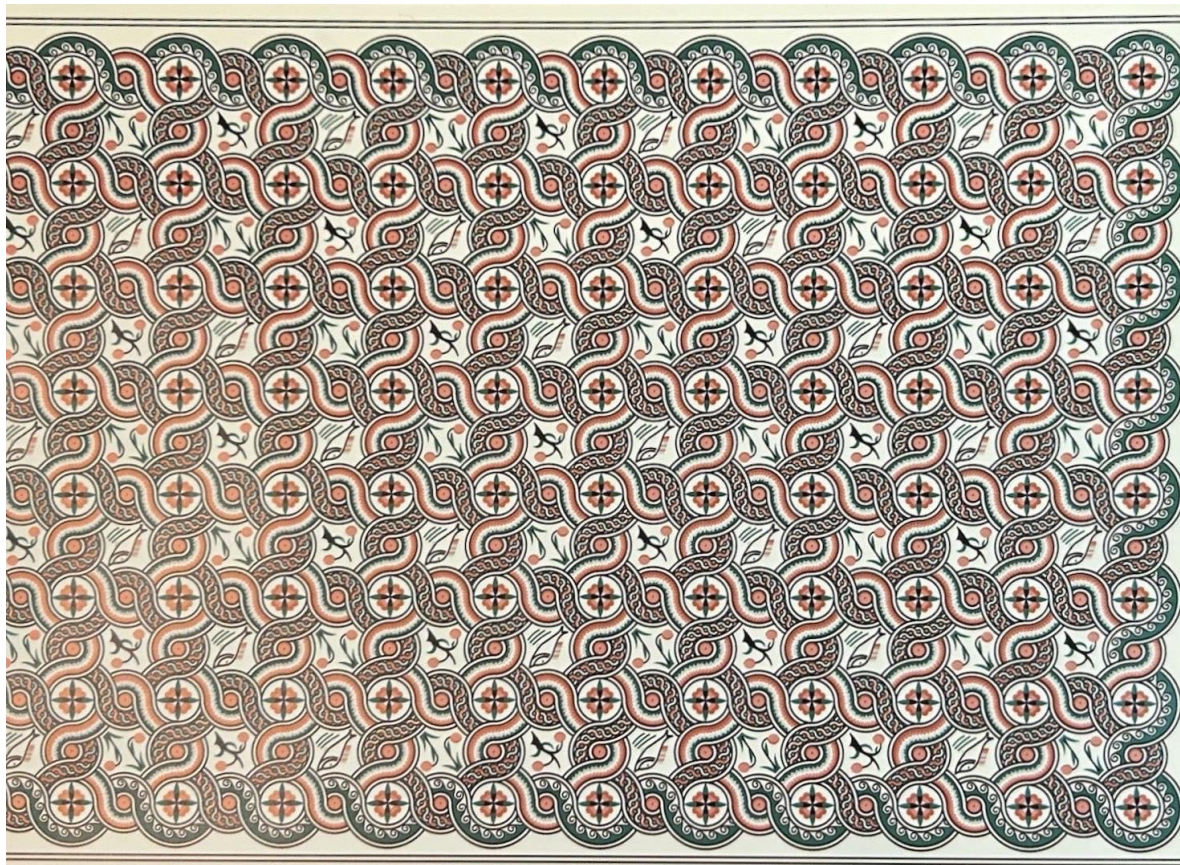
Osim poznatih veličanstvenih antičkih spomenika poput slavoluka Sergijevaca i amfiteatra koji potječu iz razdoblja kasne republike i principata i koji uvelike obilježavaju današnji izgled grada, Pula sadrži i drugu skupinu mlađih spomenika koji svjedoče o drugoj, novoj religijskoj, društvenoj, ali i političkoj organizaciji života na istarskom poluotoku i u koloniji Puli tijekom razdoblja kasne antike. Najreprezentativniji primjer takvog spomenika u Puli i na teritoriju njegovog agera, zasigurno predstavlja sačuvana južna kapela bazilike sv. Marije Formoze. Međutim, ono što je danas sačuvano, južna grobna kapela, predstavlja tek mali dio velikog ranokršćanskog kompleksa koji je bio izgrađen u južnom dijelu kasnoantičke, odnosno ranobizantske Pule tijekom 6. stoljeća slijedom Justinijanove tzv. rekonkviste.⁵⁶

Kompleks se sastojao od velike trobrodne bazilike sv. Marije Formoze i benediktinskog samostana sa zvonikom. Bazilika je imala složen tlocrt s parovima kružnih pastoforija i križnih mauzoleja čiji su istočni zidovi, kao i u slučaju svetišta, završavali tzv. ravenatskim apsidama, tj. polukružne na unutarnjoj, a poligonalne na vanjskoj strani. Upravo je južni mauzolej, odnosno grobna kapela križnog tlocrta, ono što je danas još uvijek očuvano i vidljivo na lokalitetu.⁵⁷ Prva je arheološka iskopavanja na lokalitetu proveo Anton Gnirs početkom 20. st. i ona su rezultirala otkrivanjem ostataka polikromnog mozaičkog poda u središnjem brodu bazilike. Izgled ovog mozaika prvenstveno je poznat zbog crteža jednog od njegovih dijelova kojeg je skicirao poznati konzervator, dok je danas preostao samo jedan manji fragment (Sl. 30 i 31). Glavni motiv te kompozicije predstavljaju tri isprepletene vrpce oko krugova naizmjenično manje i veće dimenzije. Navedene vrpce bile su ukrašene pletenicom, valovima i tzv. motivom zmijske kože. Što se tiče krugova, odnosno medaljona stvorenih u međuprostoru, bili su ispunjeni vegetabilnim motivima i prikazima ribe koja predstavlja izraziti kršćanski simbol koji se često koristi u ranokršćanskoj ikonografiji.⁵⁸

⁵⁶ Ž. UJČIĆ, 2007., 7-15.

⁵⁷ Ž. UJČIĆ, 2007., 15.

⁵⁸ Ž. UJČIĆ, 2007., 22.; Ž. UJČIĆ, 2022., 4-14

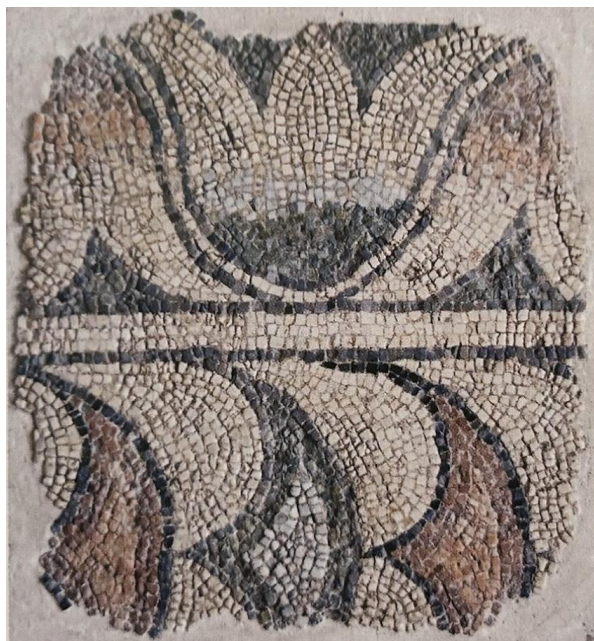

Slika 30. Skica podnog mozaika središnjeg broda (preuzeto od: Ž. UJČIĆ, 2007.)

Slika 31. Fragment podnog mozaika iz središnjeg broda (preuzeto od: Ž. UJČIĆ, 2007.)

Istraživanja su, također, iznijela na vidjelo mozaik u sjevernom brodu bazilike gdje je prikazan niz valova pelti⁵⁹, odnosno štitolikog motiva, koji je opasan bočnom bordurom gdje se izmjenjuju motivi lotosovog cvijeta i „jezičastih polukrugova“. Željko Ujčić iz Arheološkog muzeja Istre, koji se bavio istraživanjem bazilike sv. Marije Formoze tijekom zadnjih 30 godina, smatra da se kroz ovaj motiv niza pelti, raširen među podnim mozaicima 6. st. sa sjevernog Jadrana, zapravo htjelo na stilizirani način prikazati more.⁶⁰ Štoviše, sjeverni brod bazilike je, također, bio pokriven drugim podnim mozaikom koji je premješten 1923. godine. Prvo je polje bilo slično ispunjeno valovitim nizom užih pelti, ili lukova, i opasano bordurom jezičaca. Prema Ž. Ujčiću, ovaj bi se geometrijski motiv mogao povezati sa simbolom ribe. Naime, motiv preklopljenih uzoraka bi u ovom kontekstu mogao predstavljati motiv ljuske, tj. ljuskaste površine ribe, koji je zastupljen kod mnogih oltarnih ograda ili prozorskih tranzena u razdoblju od 4. do 6. st. na brojnim lokalitetima istočnog Jadrana i sjeverne Italije.⁶¹ Drugo polje bilo je smješteno unutar bordure lotosovih cvjetova i ukrašeno peterolisnim, suprotno postavljenim palmetama, koje su međusobno povezane peteljka (Sl. 32), tvoreći time nešto što Ž. Ujčić naziva „ognjenom“ klepsidrom. Konačno, treće polje bilo je ukrašeno spiralama, ali je nedovoljno očuvano da bi se rekonstruirao njegov izgled.⁶²

Slika 32. Podni mozaik iz sjevernog broda (preuzeto od: Ž.UJČIĆ, 2022.)

⁵⁹ Pelta je lagani grčki štit nekakvog polumjesečnog oblika. Ž. UJČIĆ, 2022., 14

⁶⁰ Ž. UJČIĆ, 2007., 24.; Ž. UJČIĆ, 2022., 14

⁶¹ Ž. UJČIĆ, 2022., 14

⁶² Ž. UJČIĆ, 2007., 26.

Tijekom arheoloških istraživanja provedenih 2016. godine pod vodstvom Ž. Ujčića, otkrivena su *in situ* u istočnom dijelu južnog broda dva ulomka mozaičkog poda. Prvi veći dio ove mozaičke kompozicije prikazuje listove vinove loze. Najviše se pak ističe, među ostalim geometrijskim i vegetabilnim motivima prisutnim na mozaicima ove bazilike, manji dio koji prikazuje košaru s plodovima između dviju ptica močvarica (Sl. 33).⁶³ Preciznija lokacija ovog potonjeg mozaika bila je između dvaju stupova koji su dijelili središnji i južni brod. Kao što Ž. Ujčić primjećuje, motiv košare s voćnim plodovima, tijekom kasne antike i paralelno s razvojem kršćanstva, zamjenjuje motiv rog izobilja koji je bio povezan s poganskim mitom o Jupiterovom djetinjstvu. Drugi sličan motiv dviju ptica s kantarosom bio je, također, uklopljen u ranokršćansku ikonografiju s motivom ptica s košarom gdje su voćni plodovi predstavljali hranu za nebeske ptice kao što je izvor vode i života simbolično izvor vjere.⁶⁴ Isto tako bi se prikaz košare mogao interpretirati u okviru Novog zavjeta u sklopu prikaza parabole o vinogradu, a svakako predstavlja čest motiv na ranokršćanskim podnim mozaicima na Bliskom istoku, ali i na zidnim freskama prvih kršćanskih groblja u Rimu i na mnogim ranokršćanskim sarkofazima.⁶⁵

Slika 33. Podni mozaik iz južnog broda (preuzeto od: Ž. UJČIĆ, 2017.)

⁶³ Ž. UJČIĆ, 2017., 3.

⁶⁴ Ž. UJČIĆ, 2017., 5-6.

⁶⁵ Ž. UJČIĆ, 2017., 8.

Osim u brodovima bazilike, pod je, također, bio prekriven mozaikom u pastoforijama što su potvrdila arheološka istraživanja 2004. godine. Doista, u sjevernoj sakristiji je tada otkriven *in situ* ulomak polikromnog mozaika koji čini kružnu borduru ispunjenu nizom motiva lotosovog cvijeta. Drugi koncentrični kružni niz sastojao se od prepleta i čvorova koji su time stvorili osam krugova ispunjenih rozetama po dvanaest zraka, dok su međuprostori bili ispunjeni grčkim križevima s proširenim hastama. Cijele motive prekrivala su dva kvadrata koja bi zajedno tvorila osmokraku zvijezdu. Ž. Ujčić ističe da se radi o izuzetno rijetkom primjeru poda kružne ranokršćanske prostorije, koji je omogućio i potvrđivanje izvorne nivelete crkve.⁶⁶

Međutim, najzanimljiviji mozaik ovog cjelokupnog ranokršćanskog kompleksa bez sumnje predstavlja mozaik koji krase školjku polukružne apside južne grobne kapele. Riječ je o polikromnom i pozlaćenom figuralnom mozaiku koji prikazuje scenu *Traditio Legis* (Sl. 34). Nažalost, mozaik nije u potpunosti očuvan, već je očuvano poprsje Krista koji predaje zakonike apostolu Petru. Krist je prikazan u mladenačkom izdanju u tradiciji idealne rimsko-helenističke ljepote.⁶⁷ Zahvaljujući arheološkim istraživanjima same kapele, znamo da je i pod bio pokriven mozaikom, iako je pronađen tek mali dio bijelog ruba mozaika.⁶⁸

Slika 34. Mozaik iz apside (Ž. UJČIĆ, 2007.)

⁶⁶ Ž. UJČIĆ, 2007., 42-44.

⁶⁷ Ž. UJČIĆ, 2007., 32.

⁶⁸ Ž. UJČIĆ, 2007., 38.

10.2. Mozaici s lokaliteta Betiga – sv. Andrija kraj Barbarige

Naselje Betiga⁶⁹ nalazi se 20 km sjeverozapadno od Pule prema Rovinju u sastavu današnjeg grada Vodnjana i prema tome se u antičko doba nalazilo na teritoriju agera kolonije Pole. Ovo mjesto je izuzetno bogato arheološkim nalazištima, kao što svjedoči prisutnost pet arheoloških lokaliteta samo za antičko razdoblje. Kao prvo, na području Betige nalazi se vila rustika, odnosno kompleks rustičnih vila nazvan u literaturi „a tre ville“ u čijoj se blizini na položaju Pod dračo nalazi i kasnoantička nekropola.⁷⁰ U selu se, također, nalazila ranokršćanska crkva Sv. Agneza koja je smještena na području antičkog mauzoleja i u neposrednoj blizini još jednog objekta koji se smatra kasnoantičkom vilom rustikom.⁷¹ No, Betiga je u arheološkoj literaturi najviše poznata po ranokršćanskom i srednjovjekovnom samostanskom kompleksu Sv. Andrije koji se nalazi 1 km jugozapadno od naselja. Ovaj je lokalitet bio predmet istraživanja prilikom arheoloških iskopavanja koja su se provela između 1975. i 1979. pod vodstvom Branka Marušića i pokroviteljstvom Arheološkog muzeja Istre.⁷²

Na tom je mjestu u prvoj polovici 5. st. podignuta tzv. *cella trichora*, odnosno trolisna kapela, iz koje će se u periodu od druge polovice 5. do 7. st. u više faza razviti crkveni kompleks koji se sastoji od spomenute kapele, trobrodne bazilike, portika, tj. nartekse s atrijem i cisternom, baptisterija i mauzoleja. Smatra se da se u to doba u crkvenom kompleksu ustanovila monaška zajednica, najvjerojatnije Benediktinaca, koja će tijekom ranog srednjeg vijeka vršiti određene nadogradnje u bazilici i opremiti crkvu novim predromaničkim kamenim liturgijskim namještajem.⁷³

Prilikom izgradnje prvobitnog zdanja, odnosno tzv. *cellae trichorae*, u 5. st., pod je bio gotovo u cijelosti pokriven mozaikom koji je danas očuvan samo u središtu kapele i u južnoj apsidi. Mozaički pod bio je koncipiran u crno-bijeloj boji od malih kamenih tesera. U središtu mozaičkog djela su prisutni pretežno geometrijski motivi, dok su u apsidama isključivo vegetabilni. Glavni uzorak sastoji se od četiri kruga kvadratno postavljena i međusobno povezana istim brojem polukrugova. U krugovima se nalaze grčki križevi koje B. Marušić opisuje kao križeve u „X“ te su u pojedinim krugovima vidljivi drugačiji motivi rombova, dok se u prostoru omeđenom polukrugovima nalaze dva cvjetna motiva. Štoviše navedeni polukrugovi zajedno tvore veliki križ sa zaobljenim krakovima. Ovaj potonji motiv koji B.

⁶⁹ Na talijanskom se selo zove Betica i stoga se najčešće u starijoj literaturi nalazi pod oblikom Betika.

⁷⁰ B. MARUŠIĆ, J. ŠAŠEL, 1986., 307-308.

⁷¹ F. JUROŠ-MONFARDIN, 2006., 194-195.

⁷² B. MARUŠIĆ, J. ŠAŠEL, 1986., 307.

⁷³ B. MARUŠIĆ, J. ŠAŠEL, 1986., 308-328.

Marušić naziva četverolisnom rozetom dodatno je popunjen kvadratima u kojima se nalaze isti tzv. križevi u „X“, dok su ostali prostori, također, popunjeni navedenim križevima. B. Marušić smatra da su se u trima apsidama najvjerojatnije ponavljali isti motivi uz simbolički motiv stilizirane palme, tj. drvo života, koji bi se nalazio u sredini i oko kojeg bi se pružao motiv panja vinove loze time tvoreći simbol Krista.⁷⁴

Osim u trolisnoj kapeli, mozaik je, također, prekrivao pod središnjeg broda trobrodne bazilike sagrađene u isto vrijeme kao i *cella trichora* ili neposredno nakon nje. Mozaički pod je bio prisutan i u dijelu bazilike koja se nalazi oko *cellae trichorae* i koja ju omeđuje, ali je nažalost jako slabo očuvan. Međutim, mozaik središnjeg broda je izvrsno sačuvan i jasno se raspoznaje u zapadnom dijelu središnjeg broda polikromni mozaik koji predstavlja polje koncentričnih krugova pravilno postavljenih u vertikalnim i horizontalnim redovima. Ovo mozaičko djelo uokvireno je širokim rubom koji čine izduženi rombovi koji se ritmički izmjenjuju s motivom dviju suprotno postavljenih voluta. Nadalje, mozaik je, također, očuvan u istočnom dijelu središnjeg broda gdje se glavni motivi iz *cellae trichorae* ponavljaju. Ovi motivi nalaze se unutar širokog okvira popunjenog uzorkom koji B. Marušić opisuje kao motiv sličan konopu sastavljenom od dviju suprotno postavljenih voluta koje se beskrajno slijede. Za razliku od mozaičkog djela prisutnog u trolisnoj kapeli, mozaik u istočnom dijelu bazilike je polikroman i uključuje tesere bijele, sive, oker, crvene i crne boje. Povrh toga, ornamentalni motivi su raznovrsniji i bogatiji kao što pokazuju zupčasti unutarnji krugovi i kvadrati, veći rombovi, motiv vinove loza i linija u obliku slova V i razni križevi od kojih se ističu oni sastavljeni od isprepletenih ovala.⁷⁵

U sredini te kompozicije nalaze se tri tzv. četverolisne rozete koje sadrže donatorske natpise koji se pružaju na crtama crvene boje. Prvi natpis spominje ime donatora Florentius, koji je zasigurno bila bogata ličnost o čemu svjedoči njegova donacija 220 kvadratnih stopa mozaičkog poda što predstavlja otprilike 16,82 m². Sljedeći natpis spominje imena Aquilinus i Uranius koji su zasigurno činili bogati par koji je donirao 300 kvadratnih stopa mozaičkog poda, odnosno 25,23 m². Što se tiče trećeg i zadnjeg natpisa, prisutan je u kompoziciji mozaičkog poda istočnog dijela bazilike, a spominje prezbitera nazvanog Dalmatius koji je, također, svojom donacijom omogućio izrađivanje 300 kvadratnih stopa mozaičkog poda. To je mogao biti svećenik, biskup ili čak redovnik, iako se B. Marušić zalaže za prvo navedenu hipotezu.

⁷⁴ B. MARUŠIĆ, J. ŠAŠEL, 1986., 311-312.

⁷⁵ MARUŠIĆ, J. ŠAŠEL, 1986., 312-315, 320-322.

Međutim, najzanimljiviji mozaički natpis ovog crkvenog kompleksa predstavlja djelomično sačuvani donatorski natpis koji se nalazi u *cella trichora* južno od oltarskog groba ispred južne apside i koji potvrđuje memorijalnu funkciju ove trolisne kapele koja je mogla čak i sačuvati apostolske relikvije. Tehnička koncepcija i motivi razlikuju se od mozaičkih natpisa prisutnih u bazilici što prema B. Marušiću sugerira da je ovo starije djelo od mozaičkih natpisa koji se nalaze u istočnom dijelu središnjeg broda bazilike. Ovaj natpis spominje dvije osobe, Felicianus i Ingenua (Sl. 35), koje su zaslužne za izgradnju zdanja i posvećivanje svim svetcima. Zbog uništenja dijela natpisa, nemoguće je znati jesu li ove osobe dale sagraditi *cella trichora* u cijelosti ili se natpis ipak odnosi isključivo na njenu južnu apsidu.⁷⁶

Istraživač lokaliteta B. Marušić ističe da geometrijski i vegetabilni motivi prisutni u mozaičkom djelu u Betigi nalaze brojne analogije na širem akvilejskom prostoru. Među njima, sličnost s *cellom trichorum* u Concordiji (današnja Concordia Sagittaria u Venetu) i mozaičkim podom u baptisteriju u Emoni (današnja Ljubljana), kao i u Akvileji, Celeji (današnje Celje) i Savariji (današnji Sambotel u Mađarskoj) nam omogućuju datiranje izgradnje tzv. *celle trichore* i izrađivanje njenog mozaičkog poda u Betigi u prvu polovicu 5. st.⁷⁷

Slika 35. Donatorski natpis (preuzeto od: J: MEDER, 2003.)

⁷⁶ MARUŠIĆ, J. ŠAŠEL, 1986., 312-315, 330-331.

⁷⁷ MARUŠIĆ, J. ŠAŠEL, 1986., 312-315, 329-330.

10.3. Mozaik s lokaliteta Nezakcij

Nedaleko od Pule, na bogatom arheološkom lokalitetu Nezakciju, pronađene su dvije ranokršćanske paralelne bazilike. Sjeverna bazilika bila je malo bolje očuvana, te je u njoj ostao sačuvan višebojni podni mozaik koji se nalazio iza svetišta. Na njegovom fragmentu možemo raspoznati detalj vaze (možda kantarosa) u kojoj su stilizirane biljne vitice s bobicama crvene boje (Sl. 36). Drugi fragment sadržavao je motive valovitih traka lotosovog cvijeća.⁷⁸ Ovaj mozaik datira se u 5. i početak 6. st.

Slika 36. Fragment iz Nezakcija (preuzeto od: J. MEDER, 2003.)

⁷⁸ J. MEDER, 2003, 65.

11. ZAKLJUČAK

Pulski ager, između ostalog, nastanjuju mnoge *ville rustice*, *ville urbane* i *ville maritime*, koje su nam pokazatelj kako je upravo jug Istre bio vrlo privlačan za Rimske veleposjednike. U ovom radu upoznali smo se s bogatim i raskošnim mozaicima koji se kriju na području Pule i njene šire okolice, odnosno agera, te su obuhvaćeni oni najreprezentativniji i najočuvaniji. Jasno je da bez arheologa i arheoloških istraživanja, ovakva zanimljiva saznanja vjerojatno nikada ne bi ugledala svjetlo dana. Baš zbog toga se radujemo i budućim otkrićima i nalazima koji se još uvijek tamo negdje dobro kriju od naših pogleda. Nažalost, danas ljudi ne mare za kulturnu baštinu, te se često događaju devastacije lokaliteta, namjerna ili slučajna. Nadamo se kako će se u budućnosti ljudima svijest o arheološkim otkrićima podići na višu razinu.

12. SAŽETAK

Mozaik je stara slikarska tehnika koja uključuje upotrebu raznobojnih i oblikovanih kockica od kamena, stakla ili glazirane keramike, koje se zatim slažu u razne uzorke i slike. Kada se govori o rimskoj umjetnosti, može se primijetiti da je mozaik jedna od najpopularnijih slikarskih tehnika. Ova tehnika se upotrebljavala za ukrašavanje privatnih i javnih građevina, poput termi, javnih građevina, vila i kuća. Kako s vremenom dolazi do rapidnog razvoja gradova tako raste i zanimanje za mozaike. Stoga, mozaik postaje najvažniji dio arhitektonske dekoracije. Pronađeni su brojni rimski podni mozaici smješteni u rimskim vilama i ranokršćanskim bazilikama na području kolonije Julije Pule (*Colonia Iulia Pola*) i njenog šireg područja, te carstva vila s područja uvale Verige u razdoblju od 1. st. pr. Kr. do 5. st. po. Kr. Nadalje, sama podjela rimskih vila u kojima su pronadjeni mozaici je sljedeća: *villa rustica* (izvangradska vila u kojoj, uglavnom, prebivaju sluge), *villa urbana* (vila koja je dio nekog većeg kompleksa, građena u urbanim središtima) te *villa maritima* (vila na obali mora s dominantnim izgledom arhitekture). Jedan od poznatijih rimskih podnih mozaika, iz rimske vile urbane je mozaik Kažnjavanja Dirke. Nadalje, mozaik iz Ulice Castropola u Puli te mozaik u kapeli sv. Ivana u samostanu sv. Franje u Puli također su pronadjeni u ostacima rimske vile urbane. Dok su mozaik u peristilnoj vili u Pomeru te mozaik s lokaliteta Valbandon kraj Pule u prošlosti činili dio rimske vile rustike. Među ostacima rimskih maritimnih vila pronadjeni su: mozaik s lokaliteta Vižula kod Medulina, mozaik s Velikog Brijuna iz uvale Verige, mozaik iz vile kraj Barbarige te mozaik s lokaliteta Dragonera kraj Peroja. Na području kolonije Julije Pule, također su pronadjeni: mozaik kod Danteovog trga u Puli, mozaik Salus iz četvrti sv. Teodora u Puli, mozaik s lokaliteta Betiga - sv. Andrija kraj Barbarige, mozaik s lokaliteta Nezakcij kraj Pule te mozaik iz bazilike sv. Marije Formoze iz Pule. Posljednja tri mozaika činila su podne mozaike u ranokršćanskim bazilikama.

KLJUČNE RIJEČI: mozaik, rimska vila, *villa rustica*, *villa urbana*, *villa maritima*

13. ABSTRACT

Roman mosaics on the territory of the Iulia Pola colony.

Mosaic is an old painting technique that involves the use of colorful and shaped cubes made of stone, glass or glazed ceramics, which are then arranged into various patterns and images. Mosaic is the most popular painting technique in Roman art. This technique was used to decorate private and public buildings, such as thermal baths, public buildings, villas and houses. With the rapid development of cities, the interest in mosaics rises. Therefore, the mosaic becomes the most important part of the architectural decoration. Numerous floor mosaics were found in Roman villas and early Christian basilicas in the area of *Colonia Iulia Pola* and its wider area along with the empire of villas from the area of the Veriga bay from the 1st century BC to the 5th century AD. Furthermore, there are three types of Roman villas in which mosaics were found: *villa rustica* (a villa outside the city where mainly servants live), *villa urbana* (a villa that is part of a larger complex, built in the urban centers) and *villa maritima* (a villa on the seashore with the dominant appearance). One of the most famous floor mosaics, from the Roman *villa urbana*, is the Punishment of Dirka mosaic. Furthermore, the mosaic from Castropola Street in Pula and the mosaic in the chapel of St. John in the monastery of St. Francis in Pula were also found in the remains of the Roman *villa urbana*. On the other hand, the mosaic in the peristyle villa in Pomer and the mosaic from Valbandon near Pula were a part of a *villa rustica*. Furthermore, among the remains of *villa maritima* these mosaics were found: mosaic from Vižula near Medulin, mosaic from Great Brijun in Veriga bay, mosaic from a villa near Barbariga and mosaic from Dragonera near Peroj. The following mosaics were also found in *Colonia Iulia Pola*: a mosaic near Dante's Square in Pula, a Salus mosaic from the quarter of St. Teodora in Pula, a mosaic from Betiga - St. Andrew near Barbariga, a mosaic from the Nezakcij near Pula, and a mosaic from the Basilica of St. Mary Formoza from Pula. The last three mosaics were floor mosaics in early Christian basilicas.

KEY WORDS: mosaic, roman villa, *villa rustica*, *villa urbana*, *villa maritima*

14. POPIS LITERATURE

ARHEOLOŠKA ŠETNJA VIŽULOM, 2020. - Arheološka šetnja Vižulom, <https://www.medulinriviera.info/hr/archeological-park-vizula/an-archaeological-walk-through-vizula/> (12. listopada 2024.)

BAŠIĆ, V., 2023. – Veseljko Bašić, Restauracija mozaika u crkvi sv. Germana, <https://www.np-brijuni.hr/hr/aktivnosti-parka/restauracija-mozaika-u-crkvi-sv-germana> (12. listopada 2024.)

BEGIĆ, V., 2022. – Vanesa Begić, Nova otkrića na gradilištu pored Danteovog trga u Puli: otkriven veliki rimski mozaik iz prvog stoljeća, <https://www.glasistre.hr/pula/nova-otkricka-na-gradilistu-pored-danteovog-trga-u-puli-otkriven-veliki-rimski-mozaik-iz-prvog-stoljeca-785519> (12. listopada 2024.)

BEGOVIĆ DVORŽAK V., 1990. – Vlasta Begović Dvoržak, Antička vila u uvali Verige na Brijunima, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 23, 97-110.

BEGOVIĆ, V., SCHRUNK, I., 2003. – Vlasta Begović, Ivančica Schrunk, Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 20, 95-112.

BREKALO, M., 2022. – Marina Brekalo, *Antički spomenici Pule* (Završni rad), Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula.

BAKIROV, B. *et al.*, 2020. – Bulat A. Bakirov, Rodica Mariana Ion, Sergey E. Kichanov, Denis P. Kozlenko, Alexander V. Belushkin, Cristiana Radulescu, Ioana Daniela Dulama, Ioan Alin Bucurica, Anca Irina Gheboianu, Raluca Maria Stirbescu, Sofia Teodorescu, Lorena Iancu, Madalina Elena David, Ramona Marina Grigorescu, Non-Destructive and Micro-Invasive Techniques for Gharacterizing the Ancient Rome Mosaic Fragments. *Applied Sciences*, 10(11), Basel, 3781.

BULIĆ D., 2012. – Davor Bulić, Rimska centurijacija Istre, *Tabula*, 10, Pula, 50-74.

DIRKA, 2017. – Dirka, *Proleksis enciklopedija online*, <https://proleksis.lzmk.hr/6384/> (10 listopada 2024.)

DŽIN, K., 2011. – Kristina Džin, Rijedak višebojni mozaik iz rimske vile u Pomeru, u: Hrvatini Gabrijel Jurišić (ur.), *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja (Zbornik u čast Emilija Marina za 60. rođendan)*, sv. 41-43 (2009.-2011.), Split, 583-593.

DŽIN, K., 2011. – Kristina Džin, Rimske vile i uvjeti stanovanja na pulskom ageru: neki primjeri, *Histria antiqua*, 20, Pula, 91-107.

DŽIN, K., 2016. – Kristina Džin, Javni radovi – Pomer, Mozaik iz rimske rezidencijske vile u Pomeru, <http://www.mozaici.com/portfolio-item/javni-radovi-pomer/> (12. listopada 2024.)

GARČEVIĆ, M., 2006. – Mozaik: povijesni pregled, stilske oznake i tehnike izrade, Zagreb.

GIRARDI JURKIĆ, V., 2011. – Vesna Girardi Jurkić, Stambene zgrade, njihova dekoracija i oprema stanovanja u rimskoj Puli: neki primjeri, *Histria antiqua*, 20, 77-90.

GOBIĆ-BRAVAR, Đ., MILOTIĆ-BULIĆ, L., 2012. – Đeni Gobić-Bravar, Luana Milotić-Bulić, Mozaik “Kažnjavanje Dirke” u Puli, konzervatorsko-restauratorski osvrt, *Histria archaeologica*, 43, 47-66.

JUROŠ-MONFARDIN, F., 2006. – Fina Juroš-Monfardin, Lokalitet Betiga-Sv. Agneza (Redni broj: 98), u: Jasen Mesić (ur.), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 2/2005, Zagreb, 194-195.

MARUŠIĆ, B., ŠAŠEL, J., 1986. – Branko Marušić, Jaroslav Šašel, De la cella trichora au complexe monastique de St. André à Betika entre Pula et Rovinj, *Arheološki vestnik*, 37, Ljubljana, 307-342.

MATIJAŠIĆ, R., 1988. – Robert Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium i njihova naseljenost od I. do III. stoljeća*, Zagreb

MATIJAŠIĆ, R., BURŠIĆ-MATIJAŠIĆ K. 1996. – Robert Matijašić, Karla Buršić-Matijašić, *Antička Pula: s okolicom*, Pula.

MEDER, J., 1998. – Jagoda Meder, Mozaik u kapeli sv. Ivana u samostanu sv. Frane u Puli, *Opuscula archaeologica*, 22, Zagreb, 81-88.

MEDER, J., 2003. – Jagoda Meder, *Podni mozaici u Hrvatskoj od 1. do 6. stoljeća*, Zagreb.

MEDER, J., 2004. – Jagoda Meder, Tri Dirke, *Histria archaeologica* 35, Pula, 41-74.

MOZAIK, 2013.-2024. – Mozaik, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, enciklopedija.hr/clanak/mozaik (9.10.2024.)

MOZAIK KAŽNJAVANJA DIRKE, 2015. – Mozaik kažnjavanja Dirke, <https://www.istria-culture.com/mozaik-kaznjavanja-dirke-i147> (12. listopada 2024.)

SALOPEK, P., 2022. – Mozaik u likovnoj umjetnosti (Diplomski rad), Sveučilište u Zadru (Odjel za nastavničke studije u Gospiću), Gospić.

- SARDOZ, A., ŠAINA, T., 2009. – Andrea Sarдоз, Toni Šaina, Restauratorsko-konzervatorski radovi na kasnoantičkom mozaiku u kapeli Sv. Ivana u samostanu Sv. Franje u Puli, *Histria archaeologica*, 40, Pula, 147-158.
- STARAC, A., 2008. – Alka Starac, Salus, Herkul i izvor vode. Primjer Pule, *Archaeologia Adriatica*, 2, Zadar, 301-313.
- STARAC, A., 2010. – Alka Starac, *Dragonera – dva bisera, Monografije i katalogi 19*, Pula.
- SUIĆ, M., 2003. – Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb.
- UJČIĆ, Ž., 2007. – Željko Ujčić, Ranokršćanska Bazilika sv. Marije Formoze u Puli: izložba (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje), Pula.
- UJČIĆ, Ž., 2017. – Željko Ujčić, Košara, *Katalogi izložbi*, 6, Pula.
- UJČIĆ, Ž., 2022. – Željko Ujčić, Riba: dva motiva ribe starokršćanske Pule, *Katalogi izložbi*, 27, Pula.
- ZANINOVIĆ, M., 1997. – Marin Zaninović, *Villae rusticae* u pejzažu otoka i obale antičke Dalmacije, *Histria antiqua*, 1, Pula, 87-96.
- ZACCARIA, M., 2024. – Mario Zaccaria, Rimska vila u Pomeru, <https://www.udrugagradova.hr/rimska-vila-u-pomeru/> (12. listopada 2024.)